

הפירוש המיוחס לרבנו גרשום מאור הגולה לתלמוד

בין ההוספות החשובות שקבעו מדפיסי התלמוד בוילנה במהדורתם הגדולה (תר"ם-תרמ"ו) יש למנות, בלי ספק, את הפירוש המיוחס לרבנו גרשום מאור הגולה (רגמ"ה). פירוש זה, שאותו לקחו מכמה כתבי יד, מקיף את המסכתות: תענית, בבא בתרא, מנחות, בכורות, ערכין, תמורה, כריתות, מעילה, תמיד וחולין, ואם ייחוסו אמיתי, הריהו הפירוש הקדום ביותר לתלמוד שנתחבר על אדמת אירופה, בראשית המאה הי"א. סמוך להופעת המהדורה, בשנת 1896, פרסם א' עפשטיין¹ מחקר מפורט על סדרת פירושים זו, ובמסגרתו סקר את כל החומר שהיה ידוע על פירושי אשכנז שקדמו לרש"י, במטרה להוכיח כי לא זו בלבד שאין הייחוס אמת, אלא שמעולם לא כתב רגמ"ה פירוש לתלמוד.² מסקנתו העיקרית היא כי סדרת הפירושים מייצגת את תורתם של חכמי מגנצא במחצית השנייה של המאה הי"א, כפי שנתגבשה בישיבה המרכזית שם וכדרך שנערכה בידי רבנו אליקים, חברו ובן זמנו של רש"י. הפירוש נוסד, לדעתו, בבית מדרשו של ר' יצחק ב"ר יהודה, רבם של רש"י ושל רבנו אליקים, והוא ה"מורה" הנזכר בו תדיר, בתוקף מעמדו כראש ישיבת מגנצא במחצית השנייה של המאה ההיא.³ מאמרו של עפשטיין נכתב בסדר הגיוני מדויק, בפירוט רב ובשכנוע-ראיות עמוק, והשפיע על כל המחקר בנושא זה, ודבריו מאומתים ומקוימים בכל ספרות המחקר.⁴ מאז ועד היום חלפו למעלה ממאה שנה, ונתעשרנו בספרות רחבה שלא נודעה כלל לעפשטיין, או

A. Epstein, "Der Gerschom Meor ha-Golah zugeschriebene Talmud-Commentar", 1
Festschrift M. Steinschneider, Leipzig 1896, pp. 115-143

2 פרט, אולי, למסכת חולין, שעל אודותיה ליקט עפשטיין חופן עדויות.

3 לפעולתה של אסכולה זו צירף עפשטיין, בצדק, קבוצה נוספת של פירושים שבידינו, כפירושים המיוחסים לרש"י לגדרים, נזיר, ועוד. עפשטיין רשם חומר זה במלואו במאמרו, ומשם ייקחנו הקורא.

4 ראה: א"מ ליפשיץ, "רש"י", כתבים, א, ירושלים תש"ז, עמ' ט-קצו; א' ברלינר, "לתולדות פירוש רש"י לתלמוד", ספר רש"י, ירושלים תשט"ז, עמ' קל-קלא; י"נ אפשטיין, במאמריו המפורטים להלן, הערות 12, 16; א' אפטוביצר, מבוא לספר הראב"ה, ירושלים תרצ"ה, עמ' 282, ועוד הרבה.

שנודעה לו בדרך רמו ובכתבי יד שלא ניתנו לעיון קל ונוח. גם תפיסותיו ההיסטוריות והספרותיות נשתנו מאז, וראוי הוא הנושא לעיון מחודש. ואלה טיעוניו של א' עפשטיין:

1. רשימת המצטטים מפירושו רגמ"ה מורכבת כולה מחכמים איטלקים בלבד: נתן ב"ר יחיאל מרומי בעל ספר "הערוך" – ראשון המצטטים והחשוב שבהם מצד כמות הציטוט; שלמה בן היתום (המוזכרו פעם אחת בפירושו למועד קטן); צדקיה ב"ר אברהם בעל "שבלי הלקט"; ישעיהו די טרני בתוספותיו ובספר "המכריע"; בנימין ב"ר אברהם, אחיו של ר' צדקיה, שערך קיצור של ספר "יראים" לר"א ממיץ; ר"ש בן שבתאי, ממשפחת ענו, בפירושו ל"שאלות"; ויהודה רומאנו בן המאה ה"ד. פרט לפירושו למסכת חולין, שעליו יש עדויות קדומות-ביחס של חכמי אשכנז וצרפת, לא נזכר פירושו רגמ"ה בפי שום חכם שאינו איטלקי. לפנינו אפוא מסורת ספרותית של חכמי איטליה, ומקורה באי-הבנתם את כוונתו של רבי נתן בעל "הערוך" כאשר קרא את שם רגמ"ה על הפירושו האנונימי שהיה בידו. ר' נתן הוא אשר הביא את הפירושו לידיעתם של חכמי איטליה, אך הוא גם זה אשר הטעה אותם, שלא במתכוון, להאמין כי רגמ"ה הוא מחברו, אף שלא הייתה זו כוונת דבריו כלל, שהרי פעמים הרבה הוא מכנה את הפירושו בשם "חכמי מגנצא", "בני מגנצא", "רבני מגנצא", "ת"ח שבמגנצא", "חסידי מגנצא" וכדומה. דבר זה מלמד שלא נתכוון לומר אלא שהפירושו נכתב בישיבת רגמ"ה, דהיינו ישיבת מגנצא שמייסדה וראשה הראשון והמפורסם היה רגמ"ה, והוא זה שהניח את התשתית הלימודית שלה. ואולם הפירושו לא נתחבר על ידו אלא על ידי חכמי ישיבתו בזמן מאוחר לו.

2. שום חכם אשכנזי או צרפתי אינו מזכיר פירושו של רגמ"ה לתלמוד (פרט למסכת חולין).

3. לשונותיו של הפירושו, כגון: "כן פירש המורה", "ואמר לן המורה", "כך אמר המורה משם רבו", "כך קבלתי אני מר' אבל חברי הבינו בזה העניין", "לא מפי המורה", "ט"א... ואמר לן ר'... קמא מסתבר טפ"י", מעידים על היווצרות הפירושו מתוך הווי של לימוד בצוותא, ומתוך משא ומתן חי של הלכה. זאת ועוד, "המורה" המדבר עצמו מפרש, לפעמים, בשם "רבו".

4. פירושו רגמ"ה עומד כמה פעמים בניגוד לגרסת עצמו בנוסח המשנה והתלמוד, כפי שהעידו עליה הראשונים שהייתה לפניהם "העתקתו" המפורסמת, בעצם כתב ידו, של שישה סדרי משנה ותלמוד.

5. פעמיים מובא בפירושו רגמ"ה: "ואמר לן רבי בשם רב האי גאון". רב האי נפטר ב'1038 ואילו רגמ"ה נפטר ב'1028, וברור מאליו שרבו לא יכול היה להכיר את פירושו רב האי גאון.

6. בפירושו לבכורות (ל ע"א) נזכר: "ואמר לן ר' דאמר משמיה דר' יצחק

האורליני...". חכם זה, הנזכר עוד במהלך הפירוש בשם "ר' יצחק" סתם, זוהה בידי צונץ עם ר' יצחק ב"ר מנחם מאורליאן, שפעל סביב שנת 1050 לערך.⁵ קטע מהפירושו המיוחס לרגמ"ה למסכת בבא בתרא מצוטט אצל הרא"ש בתשובה (כלל א, ה) מתוך פירושו של רבנו אליקים, "שפירש כל התלמוד". יתר על כן, בקצת כתבי יד כתוב שמו של רבנו אליקים, לצד רגמ"ה, כמחבר אפשרי, וגם בראשונים ניכרת התלבטות בייחוס כפול זה. וכך הביא מדברי בעל "יחוס תנאים ואמוראים" (עמ' קכב) על פירוש נזיר: "ששמעתי שנוסחו מפי רבינו יצחק ב"ר יהודה זצ"ל... ויש שמטין פירוש זה משום רבנו אליקים הלוי". פירושו של רבנו אליקים לתלמוד היה ידוע בין חכמי אשכנז במאה ה"ב, ולמסכת יומא נמצא פירושו בידינו בשלמות (גם בדפוס; ראה להלן). הרבה יותר נוח, מבחינה היסטורית וספרותית כאחת, לראות דווקא בו את מחברם – או לפחות את עורכם – של הפירושים המיוחסים לרגמ"ה.

8. לטענות אלו ניתן לצרף עוד אחת: רש"י לכריתות ה ע"א, ד"ה המקום יודע בהכרעות, מצטט בשם "פירוש רומי" דברים הנמצאים ב"פירושו רגמ"ה" על אתר, מילה במילה. פירוש זה נקרא בפי רש"י "פירוש רומי", ככל הנראה על שמו של ר' קלונימוס איש רומי אשר הביאו עמו, בבואו לאשכנז, בנוסח שהיה רווח בישיבה המרכזית של רומא. סביר להניח כי בישיבתו של ר' נתן מרומי למדו על פי הטיזות שהיו רווחות בישיבת רגמ"ה במגנצא, וברומי עובד הפירושו ונתכנה "פירוש רגמ"ה", כדרך ששיער עפשטיין. סמך לכך הוא מה שנמצא בספר "הפרדס" (עמ' שד): "וכן נראה ברומיים שהיו אומרים 'טוב הדבר זה עלינו וכו'', וב'שבלי הלקט', סי' טז, מובא דבר זה בשם 'גאוני רומי'.⁶ להלן נבדוק את טענותיו של עפשטיין אחת לאחת, ודיוננו ייטוב בשלושה מעגלים נפרדים: (א) טיבו של הפירושו המיוחס לרגמ"ה שבדפוס, והפירושים

5 אעיר פה על דברי הרגמ"ה בפירושו לתענית (יב ע"א), לאחר שהביא פירוש אחד לענין "אם נדרו קודם לגזרתנו": "עוד הורה [המורה] ששמע משום אב בי"ד שבירוני...". ואינו יודע מהו. והעיר על כך ד' הנשקה [בדפוס].

6 "פירוש רומיים" נזכר עוד ברש"י לראש השנה יא ע"ב (נדפס בסוף המסכת), ובדף יד ע"א, שם, וכן בתענית כא. בפירושו רגמ"ה לתענית אין לאתר את המובאה, אך אולי היה הדבר רשום שם בראש הקונטרס. הכינוי "רומי" בפי חכמי האשכנזים והצרפתים במאות ה"א וה"ב מתייחס, פעמים רבות, לפירושו רבנו חננאל, משום שהלימוד השוטף בפירושו היה רווח בישיבתו של בעל הערוך ברומי, ולא משום שחשבו את רבנו חננאל ל"איש רומי"! ראה להלן, פרק ג. וראה ציוניו של ש' אברמסון, עניינות בספרות הגאונים, ירושלים תשל"ד, עמ' 279, אך אין צורך לשלול את ייחוס התשובה לרבנו תם; עיי"ש. וראה: א' גרוסמן, "ויקתה של יהדות אשכנז לארץ ישראל", שלם, ג (תשמ"א), עמ' 92, ובהערות שם. הכינוי "רומי" במקום זה מכוון ככל הנראה לר' משולם ב"ר קלונימוס. וראה להלן הערה

הדומים לו. (ב) שאלת קיומו של פירוש רגמ"ה לתלמוד, מבלי קשר לזה המיוחס לו דווקא. (ג) קשריו של רבנו אליקים עם הפירוש המיוחס לרגמ"ה.

א. הפירוש המיוחס לרגמ"ה

מה כתבי יד מן הפירוש למסכת בבא בתרא מצויים בידינו, אם כי לסדר קודשים כמעט שאין לנו כתבי יד נוספים לאלה שעל פיהם הוא נדפס.⁷ רוב כתבי היד למסכת בבא בתרא אכן איטלקיים הם, כפי שהצביע א' עפשטיין, והוא גם רשמש במאמרו (עמ' 122, הערה ו). ועליהם יש להוסיף, בעיקר, את כ"י וטיקן 164, מן המאה ה"ו לערך. אך במאמרנו לא נעסוק באלה. את תשומת לבנו ניתן לכת"י בודלי 416, המצוין אצל עפשטיין במאמרו, שהוא כתב יד מזרחי מסוף המאה ה"ו לערך.⁸

כתב יד זה משך את עיני, מתחילה, במה שאין בו: רוב הלשונות המיוחדים לפירושו ("מפי המורה"; "לא מפי המורה" וכיוצא באלה) חסרים בו, אף שהפירושים מפי המורה (או שלא מפיו) נמצאים בו בשלמותם. הלשון היחידה המצויה בו, לעתים קרובות למדי, היא "תימה לר...", "הקשה ר...", לפעמים בגוף הטקסט ולפעמים בשולי הגיליון ובציון מקום שילובה בגוף הטקסט, ואין ספק כי הכל מגוף הספר (ראה להלן).

בדיקה מעמיקה יותר העלתה כי מלבד שינוי חיצוני בולט זה, נבדל כתב היד גם בהרחבות לשון ובתוספת פירושים חדשים. תופעה זו מתרחבת בהיקפה ככל שאנו מתקדמים יותר אל תוך המסכת. בפרק השני מצוי הדבר יותר מבפרק הראשון, ואילו מן השליש השני של פרק חזקת הבתים ניכר הבדל של ממש, בכמות ובאיכות, מן הנוסח הנדפס. זה הוא נוסח שונה, ולא קריאה שונה בלבד,

7 ואולם ראה עתה החומר החדש והעשיר המובא במאמרו של ע' פוקס, "שני פירושים חדשים על מסכת תמיד: פירוש אשכנזי אנונימי ופירוש ר' שמעיה", בקבץ על יד, ס"ח, טו (תשס"א), עמ' 95-143, ובפרט עמ' 100-106. קטעים חדשים מן הפירוש למסכת מגילה, שחשף ד"ר א' ארנד, יראו אור בקרוב בקבץ על יד, יז (בדפוס). לאחרונה נתברר כי קיים היה פירוש מגנצא גם על הספרי, והוא מצטרף אפוא לסדרת הפירושים האשכנזיים הקדמונים על מדרשי ההלכה והאגדה, המתוארים להלן, בפרק ז, ביניהם המכילתא וויקרא רבה. פירוש זה נמצא בדף מתוך כריכת ספר, שבתצוגה הקבועה של הספרייה ההומניסטית בעיר שלצט שבצרפת, המתואר במאמרו של מ"ע פרידמן, "מצוות חליצה קודמת", תעודה, יג (תשנ"ז), עמ' 53, סוף הערה 88. חברי ותלמידי ד"ר ש' עמנואל הצליח לקרוא בכתב היד הזה את המילים "מפי המורה", המלמדים בביטחון על מוצאו האשכנזי של הקטע, במאה ה"א.

8 ביקשתי מידידי מ' בית-אריה, המתמחה בפלאוגרפיה עברית, לתאר את כתב היד, ודבריו נדפסו כנספח למאמר המקורי, קרית ספר, נג (תשל"ח), עמ' 365-367.

כהבדלים המצויים בין כתבי יד בדרך כלל, והדבר מעיד על שלב עיבוד נפרד ומתקדם יותר של אותו חומר פרשני בטיסי, ובאותה דרך מסירה מקובלת. הפירושים הנוספים מוצגים כרגיל על ידי מילות הפתיחה "ע"א" (=ענין אחר) ומציינים רובד נוסף, מיוחד לכתב יד זה, המעשיר את תוכן הפירוש במידה ניכרת.⁹ אף על פי כן נשמרים אופיו המיוחד של הפירוש וסגנונו גם בנוסח החדש, וכל הסימנים הספרותיים שנמנו בנוסח הנדפס (עפשטיין, עמ' 123-125) יפים הם גם לנוסח זה, כולל מסך האנונימיות; גם הנוסח החדש נמנע כמעט לגמרי מהזכרת שם של חכם.¹⁰

כתב היד נכתב בידי סופרים רבים¹⁰ אשר חילקו ביניהם את העבודה. אחד מהם עבר על כל הספר עם תום מלאכת ההעתקה, הגיהו וציין בשוליו משפטים שנשמטו במהלך העתקתו. חלק ניכר מהוספות שוליים אלו הן קושיות ותירוצים משם "רב", וייתכן מאוד שלאחר תום ההעתקה נתגלגל ליד הסופר המגיה טופס נוסף שהיו בו תוספות, והוא העתיק אל שולי הספר שבידו. משא ומתן זה של "רב", המצוי בשוליים, הוא חלק אינטגרלי מן הספר השלם באחת ממהדורותיו, כפי שמעיד תוכנו. בינתיים נדפס כתב היד כולו; ראה להלן בטוף הפרק.

למרות מסך האנונימיות הכבד העוטה את הספר בכל העתקותיו, נשמרו בכתב יד זה כמה שמות של חכמים, ושמו של אחד מהם יש בו כדי להאיר את דרך התהוות הפירוש וגלגוליו. זו לשון הקטע, הנוגע לפירוש סוגיית "שברי לוחות" שבבבא בתרא יד ע"ב. קטע זה משתלב בפירוש הנדפס שם, בין שורות 2-3 מלמעלה: "ואית דמפרשי הכי, הלוחות ארכן ששה ורחבן שלשה, ולא היו שברי הלוחות מונחות תחת השלימות, דהוי בזיון על שברי לוחות. האי לישנא בתרא אמ' לן ר' משום ר' קלונימוס איש רומי זכ' צד' לב' ולתחיה...". ובגיליון שם נוסף: "וסמך לפ' שפירש מר' רב' קלונימוס מצאתי במדרש מכילתא..." (בנוסח הנדפס נפלו שגיאות העתקה). ר' קלונימוס איש רומי מחכמי וורמיזא היה, שנהרגו על קידוש השם בגזרות תתנ"ו.¹¹ מכיוון שרבו של המפרש מביא דברים ממנו בברכת המתים, הרי שעומדים אנו בראשית המאה ה"ב (לכל המוקדם), ובאותה שעה כבר היו פירושי רש"י מצויים ונפוצים למעלה מעשרים וחמש שנה. דבר זה מעיד ברורות כי היו לפירוש הזה כמה שכבות עריכה נבדלות

9 אציין לדבר פעוט. לפנינו בדף ג ע"א, בענין סיפור מעשה הורדוס, נאמר בפירוש המיוחס לרגמ"ה כי אביו של הורדוס היה הורקנוס. וכבר העירו בענין זה כמה חכמים. ואכן, כך כתוב בכל כתבי היד של הפירוש שראיתי, פרט לכ"י בודלי זה, שבו נאמר "אנטיפטר" ולא הורקנוס.

10 ראה הנספח המצוין לעיל, הערה 8.

11 ראה הקטע שהעתיק א' קוהוט במבואו לערוך, עמ' 38, מתוך כ"י שוח"ה.

זו מזו הבדל של זמן, ולתוכן שולבו בהדרגה הרחבות, תוספות והשלמות עדכניות, למן אמצע המאה הי"א (לפחות; ר' יצחק האורליני) ועד לשנים הראשונות של המאה הי"ב. עם התפשטותם של פירושי רש"י חדל העיסוק בפירושי מגנצא וחדלו להעתיקם, פרט לאותן מסכתות שלא נמצא להן פירוש רש"י, ועל כן נמצא שכל פירושי מגנצא שבידינו, פרט למסכת חולין, ערוכים למסכתות שאין עליהן רש"י, ומפירושי מגנצא לשאר המסכתות שרדו רק ציטוטים בודדים.

שכלול טופס היסוד של פירוש מגנצא על ידי הרחבות והשלמות הוא תופעה קבועה המאפיינת את כל פירושי מגנצא, ולא דווקא למסכת בבא בתרא בלבד. המעיין נזכר בתיאורו המפורט של י"נ אפשטיין¹² לפירוש רש"י הנדפס למסכת נזיר, שאף הוא מפירושי מגנצא – כפי שהכיר הוא עצמו וא' עפשטיין לפניו – ולפירוש האחר המיוחס לו, המובא ב"שיטה מקובצת" וב"ברית יעקב" שם. את ההבדל שבין שני הפירושים הללו, המיוחסים שניהם לרש"י, ביקש י"נ אפשטיין לייחס להבדל שבין אסכולת מגנצא לאסכולת וורמייזא, על פי סימנים שונים שנתן ביניהם. רעיון האסכולות נדחה בידי החוקרים שאחריו מכל וכל, ובהוכחות מכריעות,¹³ ולדעתי גם כאן מדובר בהבדלים בין טיפוסי מגנצא, הוהים לחלוטין להבדלים האופייניים שבין שני טיפוסי מגנצא למסכת בבא בתרא. לפלא הוא בעיני ש"נ אפשטיין לא הבחין כי הדומה והשונה בין שני הפירושים המיוחסים לרש"י לנזיר – כפי שתיארם הוא עצמו שם – מקבילים לגמרי למצב זוגות אחרים של נוסחי מגנצא: לנדריים (אפשטיין, שם, בהמשך המאמר), למעילה (פירוש רש"י שם, בהשוואה לפירוש המיוחס לרגמ"ה) ולמועד קטן (המיוחס שם לרש"י, אל מול פירוש רש"י "האמיתי" שהוציא לאור א' קופפר [ירושלים תשכ"א] והפירוש המיוחס לרגמ"ה שהדפיס נ' זקש;¹⁴ כולם נוסחי פירוש מגנצא). גם במסכת תענית ניתן להבחין כיום בתופעה דומה, על ידי השוואת הפירוש המיוחס לרגמ"ה הנדפס עם השינויים הנמצאים בכתב יד שליטת ד' הלבני,¹⁵ כנראה מתוך נוסחה אחרת. כל המקרים הללו הם עיבודים

12 י"נ אפשטיין, "פירושי מגנצא ופירושי וורמייזא", תרביץ, ד (תרצ"ד), עמ' 153–178.

13 אפטוביצר (לעיל, הערה 4), עמ' 406; אורבך, בעלי התוספות, עמ' 43–44. וראה: גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 412 ואילך.

14 ירושלים תשכ"ו. נדפס כפירוש הודאי של רגמ"ה למועד קטן, אך בודאי אינו פירושו. זאת ניתן להיווכח מתוך תשובת רגמ"ה שנדפסה לאחרונה בידי א' קופפר, תשובות ופסקים, ירושלים תשל"ג, נספח ב, ובה פירושו של רגמ"ה למשנה שבמועד קטן יא ע"ב. פירוש זה, המובא בשם רגמ"ה גם בפירוש מועד קטן לר' שלמה בן היותם, אינו נזכר בשום ספר אחר, לא בשם רגמ"ה ולא שלא בשמו, וגם לא בפירוש שפרסם זק"ש.

15 ד' הלבני, שרידים מפירוש הר"א על תענית, ירושלים תשי"ט, עמ' 84–88. וראה עוד שם, עמ' 11, הערה 18.

שונים או שרידי עיבודים, על בסיסו של פירוש יסודי אחד, והם נבדלים זה מזה לא הבדל של מקום (וורמייזא – מגנצא), כפי שסבר בטעות י"נ אפשטיין, אלא הבדל של זמן, שבמהלכו נוספו להם בהדרגה תוספות והשלמות. כך נתרחב ונשתכלל הטופס שבידי הלומדים, בכל מקומות מושבותיהם שבאשכנז, עד לשנים הראשונות של המאה הי"ב, ומשנפוץ שם פירוש רש"י, הוא ביטל כל צורך בפירוש אחר. לדוגמה נוספת, טובה במיוחד, לתופעה זו, מוקדש הפרק החמישי בספר זה, עיין שם. נמצא אפוא כי הפירושים המיוחסים לרגמ"ה שבידינו אכן פירושי מגנצא מאוקרים הם, כדעת א' עפשטיין. עם זאת, אין הם מיסוד ר' יצחק ב"ר יהודה ובעריכת ר' אליקים תלמידו, כדברי עפשטיין, אלא רבדים רבדים הם ואינם מעור אחד כלל; ומן הסתם גם רובדו של ר' יצחק ב"ר יהודה קנה לו מקום שם. לעומת זאת, רבנו אליקים אינו שייך כלל למסכת עריכתם, כפי שיתברר להלן.

ואולם טעה א' עפשטיין משביקש להסיק מזה כי מעולם לא היה פירוש רגמ"ה לתלמוד (מלבד, אולי, למסכת חולין), לא זה המיוחס לו לפנינו ולא שום ספר אחר. אין ספק כי היה פירוש מקורי של רגמ"ה לתלמוד – ייתכן אף לכולו – ויש להניח, על פי מסורת כתבי היד והקדמונים, כי פירושו הוא הרובד הראשון של מערכת פירושי מגנצא שבידינו. ואולם אין לנו כלים להבחין בו, לא כל שכן לזהותו בסימניו ובמצריו. מציאותו של רובד כזה הועלתה כהשערה בידי כמה חוקרים, אך מעולם לא הוכחה. לדעתי, קיומו של רובד קדמון כזה מוכח מן המקורות, וטענותיו של עפשטיין אינן תופסות.

ראשית, טענתו כי כל המצטטים איטלקים הם. מאז כתב עפשטיין את דבריו נתעשרה הספרייה הרבנית שבידינו ואנו יכולים להרחיב מעט את רשימת המצטטים. החכם הראשון שיש להזכיר בהקשר זה הוא רבי ברוך ב"ר שמואל הספרדי (=רב"ס) "מארץ יון". לחקר פעולתו של חכם זה הקדיש י"נ אפשטיין כמה מאמרים.¹⁶ את עיקר תורתו הכיר אפשטיין מתוך הבאותיו השכיחות בספר "אור זרוע" למסכת בבא בתרא, ומשם הכיר גם את מידת שימושו – בסתם – בפירוש המיוחס לרגמ"ה לבבא בתרא. ר' ברוך מזכיר פעם אחת בלבד את רבנו גרשום בשמו, מפירושו למסכת ברכות, והזכרה זו מצא אפשטיין בקטע אנונימי (שהוא מהדורה של "ספר הנר" לר' זכריה אגמתי), שהדפיס ש' אסף בספר היובל לצ"פ חיות, המביא בשם רב"ס וז"ל: "וראינו בפ"י ר' גרשון דמעיר מאגנצא אשר בארץ אדום...". תחילה זיהה י"נ אפשטיין את ר' ברוך ב"ר

16 י"נ אפשטיין, "רבינו ברוך מחלב", תרביץ, א, ד (תר"ץ), עמ' 27–62; הניל, "לרבינו ברוך מארץ יון", תרביץ, יז (תש"ז), עמ' 49–53. מאמר מקיף ומסכם על חכם זה ראה: ש' אברמטון, "רבנו ברוך ב"ר שמואל ספרדי", שנתון בראילן, כו–כו (תשנ"ה), עמ' 116–117. וראה ספרי: הספרות הפרשנית לתלמוד, א, עמ' 35–39, 224–226.

שמואל זה עם ר' ברוך מחלב, אך חזר ותיקן טעות זו במאמרו השני. הוא הצביע על כך שר' ברוך מחלב הוא בנו של ר' יצחק, ואילו ר' ברוך ספרדי שלנו הוא בנו של ר' שמואל, וגם יש בידינו חליפת מכתבים (פגומה) שהחליפו ביניהם שני חכמים אלה, שהיו בני זמן אחד – השליש הראשון של המאה הי"ב – ובני מקום אחד. אף נראה שלמדו באותה ישיבה (בספרד) בנערותם, אלא שנפרדו דרכיהם, האחד ישב בדרום איטליה, בתחום יוון-רבתי, והאחר הלך למזרח וישב בחלב.¹⁷ כיום מצויים בידינו חלקים גדולים יותר מתורתו של רב"ס, בתוך "ספר הנר" של ר' זכריה אגמתי, וגם משם מתברר, יותר ויותר, השימוש השוטף שעשה בפירוש המיוחס לרגמ"ה לבבא בתרא, בכינוי הסתמי "אית דמפרשי". חכם זה הוא אפוא בן מקומו של ר' שלמה בן היתום¹⁸ ומאוחר לו בשנות דור, והוא מאשר שוב, לכאורה, את טענתו של א' עפשטיין בדבר מוצאם האיטלקי של כל המצטטים מפירוש זה בשם "רבנו גרשום".

ואולם אין הדבר כך. גם ר' יהודה אלמדארי, מחכמי סוריה במחצית הראשונה של המאה הי"ג ובן-זמנו הצעיר של הרמב"ם, מרבה להשתמש בפירושי רגמ"ה.¹⁹ בפירושו לרי"ף (שנדפסו בסוף מהדורת התלמוד בהוצאת "פרדס" – "אל המקורות", ירושלים תשכ"ב) מצוטטים פירושי רגמ"ה למסכתות סנהדרין (שבע פעמים), כתובות (ארבע פעמים), גטין (פעמיים), מכות (פעם אחת) ועבודה זרה (פעם אחת) – כולן מסכתות שיש עליהן פירוש רש"י, וממילא לא הגיעו לידינו הפירושים האנונימיים המיוחסים לרגמ"ה. לר"י אלמדארי אין דבר עם איטליה ופירושו אינם לקוחים מן "הערוך",²⁰ כי אינם מצויים שם. כיוצא בו הוא ר' זכריה אגמתי, שכתב את ספרו בצפון אפריקה בסוף המאה הי"ב, והוא מזכיר את פירושי רגמ"ה לבבא בתרא, בשמו המפורש, שמונה פעמים מדף פ

17 בעניין זה טעה ח"י הירשברג, "רבי זכריה אגמתי ושני חכמים בני זמנו", תרביץ, מב (תשל"ג), עמ' 379–388, שבנה כל דבריו על יסוד מאמרו הראשון של אפשטיין, ולא ידע על חזרתו ותיקונו במאמרו השני. דבר זה נעלם גם מ' לוי, במבואו לספר "הנר" שההדיר (לונדון 1961), ומ' בן-שם, במבואו לפירוש ר"י אגמתי לברכות, ירושלים תשי"ח. הירשברג נסמך על שני מבואות אלו, וכל מסקנותיו שם בטלות. מפליאים דבריו של ש' אברמסון, "מתורת רב אלחנן", סיני, ס (תשכ"ז), עמ' קנט; "ודאי שהיה נר' אלחנן חכם מן המזרח, שכן דבריו הובאו ע"י רב ברוך ספרדי, שהוא רב ברוך מחלב, כפי שהוכיח אפשטיין במאמרו 'רבינו ברוך מחלב', תרביץ א (ספר ד), ועיין תרביץ טז עמ' 49: 'לרבינו ברוך מארץ יון'." וזה שטר ושוברו בצדו.

18 ראה הירשברג, שם.

19 ראה עליו במבואי לפירוש רבי יהודה אלמדארי למסכת חולין, ירושלים תשנ"ג.

20 עפשטיין (לעיל, הערה 1), עמ' 119, מס' 23, מזכיר את ר"י אלמדארי, על סמך פרטום מקוטע ב-HB. לדבריו שם, אלמדארי (לסדר נשים!) שאב הכל מן "הערוך", ואין להבין מניין שאב עפשטיין ביטחון זה. רוב המובאות ככולן אינן נמצאות ב"הערוך".

ואילך,²¹ והכל נמצא לפנינו מילה במילה, גם הוא אינו קשור עם חכמי איטליה, וברור כי לא שאב את הקטעים מן "הערוך", שהרי יכול היה לעשות כן גם לפני דף פ, אלא כתב יד היה לפניו שנתייחס לרגמ"ה.

הזכרות מזרחיות אלו מעוררות את השאלה אם נזכרו פירושי רגמ"ה לתלמוד ברשימות הספרים הרבות מן הגניזה הקהירית, שפירושי רש"י נזכרו בהן פעמים רבות, בכמה שמות וכינויים. ברשימות הנדפסות לא מצאתי את פירושי רגמ"ה, אבל נ' אלוני, אשר הכין לדפוס רשימות ספרים חדשות – וכן מפתח שלם ומקיף לכל מה שנתפרסם עד עתה – הודיעני בזמנו כי ברשימת ספרים אחת שבידו,²² והיא כנראה מן המאה הי"ב-הי"ג, אכן נזכר "פירוש קמא לרבינו גרשון". פירוש רגמ"ה למסכת זו – שיש עליה רש"י – לא הזכיר, עד עתה, שום חכם קדמון.

מעתה צריכים אנו לתת דעתנו על עיקר הטענה האיטלקית שבפי עפשטיין. לדבריו, טעו חכמי איטליה בכוונת "הערוך", שקרא בקצת מקומות שם רגמ"ה על הפירוש המיוחס לו שבידינו, והוא לא נתכוון לומר אלא זאת, שהפירוש נכתב בישיבת חכמי מגנצא שרבנו גרשום היה אביה ומייסדה הראשון. ואולם יודעים אנו כיום, לאחר פרסום תשובותיו מכתב יד, כי ר' ישעיה די טרני – שהוא ראש לכל המצטטים מפירושי רגמ"ה בשמו – היה תלמידו של ר' שמחה משפיירא ולמד לפניו בישיבתו שבשפיירא.²³ לו טעה ר' ישעיה בדבר זה, היה ר' שמחה משפיירא מעמידו על טעותו ומתקנה בפניו.²⁴ יתרה מזו, גם ר' אברהם ב"ר עזריאל מביהם, אף הוא תלמידו של ר' שמחה משפיירא וחברו של ר' ישעיה, מצטט בספרו "ערוגת הבושם" פעמיים מן הפירוש למסכת בבא בתרא (כנראה על פי "הערוך", אף שאינו מזכירו) וקורא את הפירוש על שם רגמ"ה. האם נאמר כי הלך שולל אף הוא אחר מקורותיו האיטלקיים וטעה בזה כמותם? ואף אם לא נתן לבו לבעיה העקרונית, ברור שלא הייתה בפניו כל מסורת

21 כנראה ספר בלתי שלם הגיע לידו. מעניין לציין כי לדפים הראשונים של המסכת, שעליהם יש לנו פירוש רש"י עצמו, מביא ר"י אגמתי שני פירושים (בלבד) בשם רש"י ("רש"יצול"). והם אינם ברש"י אלא דווקא בפירוש המיוחס לרגמ"ה, מילה במילה. איני יודע לבאר משמעותו של עניין זה.

22 וזה מראה המקום שלה בספרו, הספרייה היהודית בארצות המזרח בימי הביניים, העתיד לצאת לאור בקרוב: "פירוש קמא ובתרא] לר' גרשום ז"ל" – חלק ב, 47/1; "פירוש ספר יצירה לר' גרשון אלרומי ז"ל" – חלק ב כר/8–9. פירוש "ספר יצירה" הוא חידוש גדול. חן-חן להנהלת "מכון בן צבי", העומד לפרסם את הספר, על רשותו האדיבה לעיין בספר ולפרסם את השורות.

23 ראה עתה מבואו של י' ורטהיימר למהדורת שו"ת הרי"ד, ירושלים תשכ"ו, עמ' כו–כח.

24 במהדורה תליתאה של חידושי למסכת עירובין, דף סט ע"א, הביא דברי רגמ"ה שאינם מובאים משמו בספר "הערוך".

אשכנזית אחרת ששללה את קיומו של פירוש שכזה. ובעיקר: למרות דברי עפשטיין, כי מעולם לא ציטטו האשכנזים מפירושו של רגמ"ה לתלמוד, מצאתי פעם אחת את רבנו תם, ב"ספר הישר" (חלק החידושים, סי' תרעג), מצטט מפירושו של רגמ"ה לסוגיית מכות (דף כב ע"א)! במקום זה אין כל ספק כי הציטוט הוא מכלי ראשון, והוא פירוש חדש מאוד לסוגיה הזו, שלא נזכר בשום מקור אשכנזי קדמון מלבדו.

שתיקתם של חכמי אשכנז בני המאה הי"ב – שהיא הכבדה שבטענותיו של עפשטיין – אינה שונה משתיקתם ביחס ל"פירושי מגנצא" הרגילים, שבידינו ושאינם בידינו. הזכרות מועטות ביותר (בשם "הקדמונים" או בסתם) ימצא המעיין בספרי המאה הזו, ורובן ככולן למסכתות שאין עליהן רש"י. ותו לא. והרי פירוש אשכנזי מקיף זה לתלמוד בוודאי היה קיים, והוא מן המאה הי"א! אלא שבאו פירושי רש"י וביטלו את הצורך בו ובהעתקותיו, ואבד זכר אותו פירוש וכבר לא היה בידם יותר. רק בארצות רחוקות מצרפת ומאשכנז המשיכו להשתמש בפירושים אלה במהלך המאה הי"ב, עד שנפוצו גם בהם פירושי רש"י ותפסו את מקומם. ר' נתן בעל "הערוך", שפריחתו היא במחצית השנייה של המאה הי"א, עוד ידע להבדיל ולהבחין בין רובד פירושי הרגמ"ה, שהיה בידו כחיבור נפרד, לבין הרבדים המאוחרים לו שנתחברו ונערכו במגנצא, ועל כן קרא בשם רגמ"ה כאשר מצא את הפירוש בקובץ רגמ"ה המקורי, וקרא בשם "חכמי מגנצא" כאשר מצאו אך ורק בקובץ האנונימי והמאוחר יותר.

שני שיקולים נוספים, רחבים יותר, צריכים להיזכר כאן, אך הצעתם המפורטת צריכה דיון מקיף: האחד נוגע לשתיקתם של האשכנזים והאחר להזכרותיהם של האיטלקים. אעמוד כאן על עיקריהם בקיצור נמרץ.

(א) שתיקתם של האשכנזים בני המאה הי"ב מקיפה, באמת, את כל ספרות קדמוניהם בני המאה הי"א, והם מתעלמים מפירושים אלה לחלוטין. אין הם מוזכרים כלל לא את "מעשה המכירי", לא את "א"ב דרבי מכיר", לא את פירושי רבנו קלונימוס (שקיומם מוכח) ולא את "יסודם" של ר' יצחק ב"ר יהודה, ר' יצחק הלוי ור' אליעזר הגדול.

(ב) שימוש הנפוץ של האיטלקים בחיבורו של רגמ"ה נובע, אולי, ממוצאו האיטלקי של רגמ"ה. כידוע, נפתח מחדש הדיון באפשרות זו,²⁵ הנראית לי רחוקה.

25 ראה: י' זימר, "על אודות מוצאו של רבינו גרשום מאור הגולה", תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' D. Flusser & I. Ta-Shema, "Sur l'origine italienne de Gerson Meor ha-Golah", ; 229-227 Archives Juives (1975), pp. 17-19

נחזור לענייננו. לפנינו שלשלת עדויות רצופה: ר' נתן בעל "הערוך" (השליש האחרון של המאה הי"א), ר' שלמה בן היתום (מפנה המאות הי"א-הי"ב), ר' ברוך מארץ יוון (השליש הראשון של המאה הי"ב), ר' זכריה אגמתי (מפנה המאות הי"ב-הי"ג), ר' יהודה אלמדארי (המחצית הראשונה של המאה הי"ג), רשימת הספרים מן הגניזה ור' ישעיהו די טרני (כנ"ל) ועוד. לאור זאת אין ספק בעיני כי אכן נתקיים במחצית הראשונה של המאה הי"א פירוש מקורי של רגמ"ה לתלמוד. הוא שימש לאחר מכן יסוד לספר פירושי מגנצא, ש"בלעו" ושכללו, השלימו והרחיבו פירוש-מצע זה בפירושים רבים נוספים.

זאת ועוד, שלבו השני של הפירוש ברור לגמרי. לפי עדותו המפורשת של "מחזור ויטרי" (עמ' 422), כתב רבנו יעקב ב"ר יקר פירושים למסכת מגילה "לפני רבנו גרשום". החכם האשכנזי הראשון שמתוך פירושו ניתן לזהות, בביטחון סביר, משפטים אחדים, הוא ר"א הגדול, בן זמנו של ר' יעקב ב"ר יקר. בקטע למסכת חולין מן הגניזה, שפרסם ש' אסף,²⁶ הובאו שתי פסקאות בשמו של ר' אליעזר הגדול, לדפים ה-ו של המסכת, וכבר העלה אסף את ההשערה שמדובר בחכם האשכנזי הנודע. לדעתי אפשר לומר כך בביטחון ניכר, שהרי תוכן הפירושים נמצא לפנינו בפירוש המיוחס לרגמ"ה. כמו כן, נראה כי אליו הכוונה בפירוש החדש למסכת תמיד.²⁷ הקטעים אינם מובאים באופן מילולי, כי בעל הקטע הזה רגיל ליתן בפרפרזה כל דברי החכמים שציטט. וכבר הוזכר לעיל כי דווקא למסכת חולין, שלגביה ישנן מספיק עדויות על קיום פירוש רגמ"ה, הפירוש המיוחס לו אינו שלו. ניתן לקבוע זאת דווקא מכוח תוכנו ולשונו של אותן עדויות עצמן ומכוח בנינו הספרותי המיוחד של פירוש זה. לדעתי, הפירוש המיוחס לו למסכת חולין הוא פירוש ר"א הגדול תלמידו.

מכאן נבוא לדון בחלק השני של מאמרו של א' עפשטיין: זיקתו האפשרית של רבנו אליקים לפירוש המיוחס לרגמ"ה.

ב. זיקת רבנו אליקים לפירושים המיוחסים לרגמ"ה

ב שנת תשי"ט פרסם ד' הלבני (וייס) שרידים מפירוש רבנו אליקים לתענית, מתוך כתב יד מאוחר יחסית (המאה הי"ד). המכיל פירושים למסכת תענית משל הגאונים, רבנו חננאל, רבנו גרשום ורבנו אליקים. במבואו פירט המהדיר את טיבו של כתב היד ואת גלגוליו. לאחר שהראה כי ר"א שבכאן רבנו אליקים הוא, העלה, בצדק, כי זו ראייה ברורה לכך שהקדמונים הבחינו בין פירוש רגמ"ה

26 ש' אסף, "מפירושיהם ותשובותיהם של ראשונים", תרביץ, יט (תש"ח), עמ' 35-41.

27 ראה: פוקס (לעיל, הערה 7), עמ' 102.

לפירוש רבנו אליקים וראו בהם חיבורים נפרדים, שהרי כתב יד זה עיקר תכניתו ללקט מפירושיהם המוגדרים של שני קדמוני אשכנז אלה. הלבני גם העיר על ההבדל הגדול בתוכן פירושים אלה, ועל סתירות בין פירוש רבנו אליקים לתענית ובין דברי המיוחס לרגמ"ה לבבא בתרא ולמנחות בכמה מקומות. על כן דחה את דברי עפשטיין בדבר תפקידו של ר' אליקים בעריכת הפירוש המיוחס לרגמ"ה, וסיים: את דבריו "ולדעתי, בעיית פירושי ר' אליקים עדיין לא נפתרה".

על עמדה זו חזר ביתר תוקף ד' גניחובסקי, שההדיר את פירושו השלם של רבנו אליקים למסכת יומא (ירושלים תשכ"ד), הנמצא בכ"י מינכן 216, ובו "מצויים גם פירושו וגם פירושי רגמ"ה (ליומא ולתענית!) וכל אחד מהם מצויין למחברו" (עמ' 24, הערה 162).²⁸ כמו כן העיר על "קושי מסוים" העולה מתוך העיון בפירוש רבנו אליקים ליומא: "בתיאור אדם אשר חיבר, או אף סידר בלבד, שני פירושים לרוב מסכתות התלמוד"²⁹ – אחד שלו, והשני קובץ או עיבוד של

28 פירוש רגמ"ה ליומא נמצא רק על דפים פג ע"א עד סוף המסכת, ומחזיק שלושה עמודים בלבד בכתב היד. תוכנם נדפס בידי א' ליכטנשטיין, נתיבות ים, ח (תשל"ז), עמ' קסח–קעו. מהדורתו של גניחובסקי טעונה שיפור רב, גם בדברי המבוא; ראה: י' פרנצוס, "פירוש רבינו אליקים למסכת יומא", סיני, טא (תשכ"ז), עמ' ריג–רכ.

29 לרשימת המסכתות שהיה עליהן פירושו של רבנו אליקים (גניחובסקי, מבוא, עמ' 14–23) יש להוסיף: גטין, קידושין (על פי שו"ת רב בצלאל אשכנזי, ויניציאה ש"ן, סי' א, דף י ע"א) ופסחים. פירושו לפסחים נזכר ברשימת ספרים מן הגניזה (המאה הי"ג) שפרסם נ' אלוני, עלי ספר, א (תשל"ה), עמ' 55, שורה 97. יש להוסיף גם מראה מקום נוסף לבבא בתרא, השופך אור על המובאה היחידה שהביא גניחובסקי למסכת בבא קמא (מתוך "ספר האסופות", דף קסא). להלן יובא הקטע שהביא גניחובסקי מתוך פירושו לבבא קמא, ולצדו הקטע המקביל (מתוך כתב יד "ספר האסופות") למסכת בבא בתרא:

האסופות, סי' קעג (מהדורת דו"באס, עמ' קסא)
 ובפי' ר' אליקים הלוי ראיתי בראש פרק שור שנגח בזה שפי' כסף צורי הסלע ד' דינר והדינר משקלו זהוב בומנט וכן בקושטנטינא קורין לזהוב דינר והוא שנים ומחצה למשקל הברזל.
 האסופות, סי' רצב (דף קנח ע"ג בכה"י) ורבי' אליקים כתב בפי' מי שמת (דף קמא ע"א) דינר של כסף שוה ב' פשוטין ומחצה למשקל הברזל, וגם ר' שלמה פ' כן בבכורות בפי' יש בכור לנחלה (מט ע"ב) גבי ה' סלעים של פדיון. ובתשובות גאונים כתב שדינר כסף משקלו זהוב רומנט, וכן קורין בקושטנטינא לזהוב דינר והוא ב' חצי למשקל הברזל.

פירוש רבנו אליקים לפרק מי שמת נמצא לפנינו במיוחס לרגמ"ה על אתר, עד המילים "למשקל הברזל", שהוא סוף המובאה מרבנו אליקים שבי"ספר האסופות". אגב, לפנינו דוגמה נוספת לשילוב פירוש מגנצא אצל רבנו אליקים, שהרי כך הם גם דברי רש"י מילה במילה שם בבכורות: "והוזה במשקל זהב של משקל שני פשוטין ומחצה למשקל הברזל", והעירו על זה בתוספות שם, ד"ה אמר רבי אסי: "ונראה שקבלה היתה בידו מרביתו,

רשימות רבותיו וחבריו – וכל זאת תוך שמירה על הפרדה ביניהם ועל זהות כל אחד מהם" (עמ' 25). גניחובסקי התחבט הרבה ליישב את הקושי העיקרי העומד לפנינו מתוך דברי ה"אור זרוע" למסכת בבא בתרא, המביא שבעה קטעים משם רבנו אליקים הנמצאים מילולית לפנינו במיוחס לרגמ"ה, מלבד מה שהביא הרא"ש בתשובתו, כפי שכתבנו למעלה.

ואולם באמת אין כאן קושי. כבר כתבנו למעלה שלא היו "פירושי מגנצא" בידי חכמי אשכנז, כי לא הוסיפו להעתיקם לאחר שנפוצו ביניהם פירושי רש"י ורשב"ם.³⁰ גם ה"אור זרוע" אינו שונה בזה מחבריו, כי פירושי מגנצא לבבא בתרא לא נודעו לו כלל, כפי שמוכח בבירור מתוך העתקותיו מפירושו של רבנו ברוך מארץ יוון. חכם זה הרבה לצטט, באופן אנונימי וסתמי, מפירושי מגנצא, כאמור לעיל. לפעמים ציטט ה"אור זרוע" מתוך דבריו קטעים מפירושי מגנצא, מבלי לדעת כי לפניו פירושי מגנצא קדומים, מולדת בית. עובדה היא שקטעי פירוש מגנצא, שהעתיק ר' ברוך בדרום איטליה בשנים 1130–1140 לערך, שבו והגיעו לידי ר' יצחק אור זרוע מווינה כמאה שנה לאחר מכן, כשהם בלועים בתוך ספרו של ר' ברוך, והוא חזר וקלט אותם – בחינת "חזרה תורה לאכסניה שלה" – מבלי לשער כי פירושי אבות אבותיו הם!

גם בתוך פירושי רבנו אליקים לבבא בתרא, שהיו בידי ה"אור זרוע", נקלטו דברים מתוך פירושי מגנצא – שגם נקלטו על ידי ר' ברוך בספרו – ובעל "אור זרוע" לא יכול היה לדעת את מקורם. אין לתאר בשום אופן כי המיוחס לרגמ"ה הוא, בעיקרו, פירוש רבנו אליקים שהיה בידי ר"י אור זרוע, שאם כך הוא, כיצד קרה שהוא העתיק בשם ר' ברוך פירושים הנמצאים לפניו, מילה במילה, בפירוש רבנו אליקים המקורי שבידו לאורך כל המסכת. ברור לגמרי כי פירוש רבנו אליקים (המקורי) שהיה ביד ה"אור זרוע" שונה היה לגמרי מן המיוחס לרגמ"ה שבידינו (שלא היה בידו!), ורק במקרה נקלטו בו ובספרו של ר' ברוך קטעים זהים מתוך פירושי מגנצא – עובדה שנעלמה כמונח מעיני ה"אור זרוע", שהספר המקורי לא היה בידינו.

בוא ואראך כי אכן כדבר הזה ממש קרה בפירושי רבנו אליקים, ובמסכת בבא בתרא שאנו עוסקים בה דווקא. ב"אור זרוע", הלכות אבלות, סי' תרב (דף פו

ומשמע שרוצה לומר דוזו הוא דינר של כסף ומשקלו כשל זהב וכ"י". וכך הוא גם בפירוש המיוחס לרגמ"ה שם בבכורות, וכללו רבנו אליקים בספרו גם הוא. מהשוואת הקטעים עולה כי המשפט "והדינר משקלו זהוב בומנט" וכ"י שבקטע א (מתוך הפירוש לבבא קמא) אינו מדברי רבנו אליקים אלא מ"תשובת הגאונים", וצריך לקרוא רומנטי ולא בומנט. אין לקשור כלל את רבנו אליקים עם ידיעות על קושטנטינא דאז.

30 הרשב"ם עצמו עדיין השתמש בפירוש רבנו אליקים (למסכת שבת). ראה: מ"י בלוי, ספר הבתים, ניריורק תשל"ה, עמ' שפד.

ע"א) נאמר: "זוה לשון ה"ר ברוך מארץ יון שכתב בפירושו בפ' המוכר, מפני מה היו עושין המעמדות והמושבות כשחוזרין מבית הקברות, מפני שהשדים מלויים אותם, וכשיושבין ועומדין הצבור במקום אחד הולכים להם השדים, ומפני מה לוקחין עפר ומריחין אותו ומשליכין אותו על ראשיהם ואחוריהם, דכתיב 'זכור כי עפר אנחנו' עכ"ל". קטע זה מובא גם בתוך דברי ר' ברוך שהעתיק ר' זכריה אגמתי ב"ספר הנר" (דף 267b) בשם "מקצת פי", כדרכו בעת שמעתיק מפירושו רגמ"ה. ואכן, הדברים נמצאים מילה במילה בפירושו המיוחס לרגמ"ה לבבא בתרא ק ע"ב, על אתר.

והנה, במקום זה לא נכלל הקטע בפירושו רבנו אליקים לבבא בתרא. תדע, שבהמשך דבריו שם כתב ה"אור זרוע" כך: "וראיתי כתוב בתשובות בשם רבינו אליקים זצ"ל, לאחר סיום קדיש לוקחים עפר ועמו עשב ומשליכין אחרי גיום וטעמו של דבר כדי להפסיק בין המיתה. והעשב שלוקחין עם העפר כמה דאמר יציצו כעשב השדה, וקרא בתחיית המתים כתיב, ולהכי לוקחין עפר שמזכיר כי הוא עפר, כדכתיב 'כי עפר אתה ואל עפר תשוב', ולהכי מזכירין יום המיתה ומקבלין עליהם דין שמים. כך ראיתי כתוב בשמו". הדברים האלה שונים מדברי המיוחס לרגמ"ה, וברור אפוא כי פירושו של רגמ"ה למקום זה לא הובא בפירושו רבנו אליקים, ובוודאי שאין אפשרות לזהות בין הפירושים. ושם לב כי תשובת רבנו אליקים הובאה מכלי שני, וזו, לדעתי, ראייה מוכחת. בעל "אור זרוע" לא ידע כי המובא אצל ר' ברוך לקוח מן הפירושו המיוחס לרגמ"ה, כי הפירושו הזה לא היה בידי, ועל כן גם לא ראה כל קושי לעמת את הפירושו שהביא ר' ברוך עם פירושים אחרים שמצא בשם רבנו אליקים.³¹

יתר על כן, ממובאה זו עצמה יש להביא, לכאורה, דוגמה יפה לכך שרבנו אליקים אכן העתיק בספריו מדברי חכמים גדולים וזולתו, בסתם ובשתיקה (וכדרך שנהגו חכמים רבים, בנוסף לרש"י בפירושו לתלמוד). קטע זה עצמו, המובא כאן – מכלי שני! – בשם רבנו אליקים, נמצא בספרות (שבלי הלפט, הלכות שמחות; פרדס, עמ' רסה; מעשה הגאונים, עמ' 51) מילה במילה בשם רבנו קלונימוס (מרומי?) שכתב כן בתשובתו! ברור כי אחד מהם העתיק את תשובתו מתשובת זולתו. ומכיוון שראינו כי רבנו אליקים נהג להבליע בחידושי

31 במהדורת כ"י אוקספורד – ראה להלן בסוף הפרק – נוסף על נוסח הדפוס קטע קצר וז"ל: "איכא דאמרי, על שם אבילות, כדכתיב 'זיורקו עפר על ראשיהם' וגו', ומה שתולשין מעשבים עם העפר, על שם יציצו מעיר כעשב השדה". קטע קצר זה שונה מפירושו רבנו אליקים ("להפסיק בין המיתה"). והוא דומה מאוד למה שכתב הראב"ן בסי' יא ("ומה שזורקין אותו לאחוריהם, כעין אבל וצער, כעין זיורקו עפר על ראשיהם"). מכל מקום, ברור שהפירושו המיוחס לרגמ"ה, על שני נוסחיו, הנדפס וכ"י אוקספורד, אינו מייצג את פירושו רבנו אליקים למסכת בבא בתרא.

מפירושי מגנצא בסתם ובשתיקה, מן הסתם הוא שעשה כן גם במקרה זה. ואולם אפשר שה"תשובות" הנזכרות ב"אור זרוע", אשר בהן הובאו דברי רבנו אליקים, הן תשובות רבנו קלונימוס, ולכך נתכוונו הראשונים שתלו את הדבר ברבנו קלונימוס והשמיטו את שם רבנו אליקים, שהוא בעל השמועה. וזה דוחק גלוי.

דוגמה נוספת לכך שבידי ה"אור זרוע" לא היה פירושו מגנצא (המיוחס לרגמ"ה) למסכת בבא בתרא הם דבריו בפסקי בבא בתרא, ראש סי' עט, דף ט סוף ע"ב: "כתב רבינו ברוך בר שמואל מארץ יון ז"ל, הלוקח פירות כוורת... עכ"ל. דברים אלו נמצאים מילה במילה בפירושו רגמ"ה שלפנינו, כרגיל. והנה, במקום המקביל בספרו של ר' זכריה אגמתי מובא פירושו שונה משמו של ר' ברוך זה, ומסיים: "עד הנה מדברי רב"ס ז"ל" (דף 247), ואחר כך ממשיך ומביא את הקטע הנזכר בשם: "רבי גרשון ז"ל! כלומר ממקום זה, שהוא המקום הראשון בספר המזכיר את פירושו רגמ"ה (כי ספר חסר היה בידו, ראה לעיל), החל ר' זכריה אגמתי לצטט מגוף ספר מגנצא שהיה בידו, ולא צריך היה להעתיק את דברי רגמ"ה מכלי שני ובאופן אנונימי, כפי שמצאם אצל ר' ברוך. על כן קיטע את המובאה מר' ברוך במקום שזה החל לצטט מדברי רגמ"ה, והביא את הדברים מכלי ראשון. ואילו ה"אור זרוע", חכם אשכנזי מבני-בני-בתורה של רגמ"ה, הוצרך להביא את הפירושו בשם ר' ברוך, כי לא היו לפניו פירושי רגמ"ה (וגם בפירושו רבנו אליקים למקום זה לא נכללו ככל הנראה; או שפירושו ר' אליקים לבבא בתרא שהיה בידי קטוע היה, שהרי השתמש בו רק לדפים קטו-קעח).³²

ג. כתב יד בודלי 416

ב שנת תשנ"ח נדפס כת"י אוקספורד בודלי 416 פעמיים,³³ וניתן לעיין בו ביתר נוחות. עיון מדוקדק במהלך הפירושו מלמד כי אינו עיבוד של הנוסח הנדפס (או של אחד הענפים הקרובים אליו ובכתבי היד האחרים) אלא נוסח חדש. הוא

32 ציון חריג נמצא בליקוטי "שיטה מקובצת" לפסחים, שנדפסו במהדורת ספר הבתים, א, עמ' שכא, בשם: "פירושו ה"ר אליקים בר' קלונימוס". הקטע נמצא, מילה במילה, בפירושו רגמ"ה למסכת כריתות, כה ע"ב. חכם בשם זה אינו ידוע לי, ואני מניח כי שיבוש לפנינו.

33 מהדורה חלקית, עד סוף פרק הספינה, הו"ל צ"י לייטנר, עם מבוא קצר, ירושלים תשנ"ח. מהדורה מלאה, ירושלים תשנ"ח, נדפסה בעילום שם המהדיר. למהדורה זו מבוא מפורט, ארוך ומדוקדק, אך רוב תוכנו לקוח מן האמור בפרק זה על פי פרסומו הראשון, בלא לציין דבר.

מכיל מסירה מדוללת של הנוסח הנדפס,³⁴ בתוספת חומר חדש רב למדי. שני הנוסחים מכילים הוספות ייחודיות מרובות זה ביחס לזה, אך יתר החומר משותף לשניהם שיתוף מוחלט, למרות חילופי נוסח קלים שביניהם. ברור לגמרי כי כתב יד בודלי הוא המאוחר, אבל ראייתו כעיבוד של נוסח הדפוס הייתה מחייבת להניח כי לצד העשרה בחומר חדש מרובה, השמיט המעבד – במקביל ובשתיקה – קטעים פרשניים רבים ומעניינים מן הנוסח הקודם שלפניו, ובהם קטעים פרשניים ברורים ומקובלים שאין סיבה מתקבלת על הדעת להסירם משם. הנחה זו בלתי סבירה בעליל. עם זאת, רמת ההתאמה המילולית הקיימת בחומר המקביל, על שגיאותיו וכשלויו, מחייבת בהכרח להניח מציאותו של טופס פירוש קדמון ומקורי, ששימש בניין אב לכל העיבודים. המסורת קוראת אותו "פירוש רבנו גרשום מאור הגולה", אף שאין לדעת למה נקרא כך, אם מפני שהוא חיברו, או שהעתיקו בכתב ידו – כדרך שהעתיק בכתב ידו נוסח משנה ותלמוד – או משום ששימש בפשטות את התלמידים בישיבתו. שלושת הטיפוסים הנזכרים: נוסח הדפוס (ומקבילותיו בכתבי היד), נוסח כ"י בודלי והנוסח האבוד, מכילים כולם את מטבעות הלשון "אמר לן רבי", "המורה" (וכדומה), ומוטרים משא ומתן מילולי בין הלומדים, וברור כי רקע לימודי משותף להם.

שני חכמים נוספים נזכרים בשם כ"י בודלי, והם: ר' בנימין ור' נתן ב"ר מכיר. שם נזכר בהגהת גיליון לוף קא ע"ב בגמרא, המתייחסת לקטע הנמצא גם בנוסח הדפוס, הפותח במילים "ואית דמפרשי". הקטע כולו ארוך למדי והוא נמצא, כאמור, כלשונו גם בנוסח הדפוס. ואולם בכתב היד נרשם לצדו על הגיליון: "ואמר לי רבי דלא מיסתבר האי עניינא דלא [ ] אחד מימין ואחד משמאל, אלא מצד הפתח. מר' בנימין ומר' נתן ב"ר מכיר וצ"ל". לפנינו הערה פרטית של תלמיד, המוטר מה שאמר לו רבו. הערה זו שגרשמה לזיכרון, אינה חלק ממערכת הפירוש התקנית, וכמותה מצויות מעט מאוד בספרותנו.³⁵ שני החכמים הנזכרים בשם אפשר שצוטטו על ידי רבו – וכך מסתבר – ואולי הם מידיעת התלמיד עצמו. רבי נתן ב"ר מכיר הוא חכם מפורסם, בן זמנו של רבי קלונימוס הנזכר לעיל וחברו של רש"י, מחכמי מגנצא המפורסמים במחצית השנייה של המאה ה"א ומעורכיו העיקריים של ספר "מעשה

34 שכן הנוסח הנדפס מכיל צרור ניכר של פירושים שפתיחתם היא "ע"א" (=ענין אחר). "איכא דאמרי" וכדומה. והוא הדין נוסח כ"י בודלי ביחס לנוסח הנדפס.

35 תופעה זו נדירה גם במקבילה האוניברסיטאית בת-התקופה. העניין כולו נדון לאחרונה. ראה: Ch. Burnett, "Give him the White Cow: Notes and Note-Taking in the Universities in the 12th and 13th Centuries", *History of Universities*, 14 (1995–1996), pp. 1–30

הגאונים".³⁶ ר' בנימין, לעומתו, אינו ידוע בתקופה זו ובאזור זה, ושמו אינו עולה בספרו של גרוסמן על חכמי אשכנז הראשונים.³⁷

בנוסח כ"י בודלי לוף קיב ע"א נאמר (עמ' רמט בספר) כך: "ובהאי לישנא פירש רבינו ואמ"ל (=ואמר לן) הכי פירשה רבינו ר' גרשום הגדול מאור הגולה בתשובותיו". משפט זה מסיים מהלך פרשני ארוך, שפתיחתו (בעמ' רמח שם): "יש ספרים דכתוב בהן 'אמר ליה אביי'", והוא מובא בשם רגמ"ה. קטע זה כולו, מפתחתו לטופס, חסר בנוסח הנדפס, ומיד לאחריו חוזר כ"י בודלי ומשתלב עם הנוסח הנדפס במילים: "ע"א (=ענין אחר) ללישנא קמא...". נמצא כי מהלכו של רגמ"ה הוא ה"לישנא בתרא" בכ"י בודלי, והוא מציע גרסה – ופירושה – השונים מהצעת ה"לישנא קמא". וכבר הובאו הדברים בשמו בפירוש רשב"ם על אתר: "וכן נמצא בתשובה רגמ"ה וצ"ל", ונדחו על ידו, עיי"ש.

נמצא שהנוסח (והגרסה) אשר לפנינו בפירוש הנדפס אינם יכולים בשום פנים ואופן להיחשב על "פירוש רבנו גרשום", שהרי פירוש רבנו גרשום מובא בידי המפרש בכ"י בודלי מתוך "תשובותיו" (תשובה זו לא הגיעה לידינו), ואם כן לא היה לפניו שום נוסח של פירוש מקומי שהיה נקרא על שם רבנו גרשום!³⁸ המהדיר ניסה לאתר סתירות³⁹ והתאמות בין מקומות שונים בפירוש למסכת בבא בתרא בהשוואה לפירושים המיוחסים לרגמ"ה במסכתות אחרות, אבל עניין זה חסר כל משמעות, שהרי בין מסכתות שונות נמצאות אי-התאמות גם בפירוש רש"י, וכבר נודע כי בכל מסכת פירש רש"י על פי מה שקיבל מרבותיו באותה מסכת. ובפרט הדבר מצוי בפירושים המיוחסים לרגמ"ה, הערוכים רבדים רבדים, שאין להסיק דבר על אודותם מתוך השוואות בסגנון זה. עם זאת, צריך היה להעיר שלדברי הרשב"ם (וף מב ע"א): "בסדר משנת רבינו גרשום

36 עליו ראה: גרוסמן, חכמי אשכנז הראשונים, עמ' 361–386 ולפי המפתח. שנת פטירתו אינה ידועה.

37 אסוציאציה יחידאית היא לר' בנימין מפוליא, אישיות בלתי מוכרת לנו, מתקופה זו, הנזכרת בפירוש קדום לבראשית רבה, ירושלים תשנ"ה, עמ' 7, 146, וצ"ע.

38 ובוה טעה מהדיר הפירוש הנזכר, שהיה סבור כי "הוכחות אלה, השוללות את האפשרות שהפירוש נכתב ע"י רגמ"ה... אינם תקפות לגבי הנוסחה השנית של הפירוש המיוחס לרגמ"ה, המקבילה למהדורת וילנה, שם לא הופיעו השמות והאזכורים המופיעים בכ"א" (מבוא, עמ' 15). אגב, העובדה שנוסח הדפוס אינו מכיר את הערת התלמיד שבגיליון כ"י אוקספורד, אינה שוללת את אמיתות ערותו של אותו גיליון, שלפיה כבר הכיר ר' נתן את נוסח הדפוס.

39 לדעת המהדיר קיימת סתירה בין תשובת רגמ"ה בעניין "מתנתא טמירתא" (מהדורת אידלברג, ס' נו) לבין מה שנאמר בפירוש המיוחס לו בבבא בתרא דף מ על אתר. לעניין זה ראה מאמרו של י' פרנצוס, "שיטת הקדמונים בענין מתנתא טמירתא", סיני, קג (תשמ"ט), עמ' ריג–רלד, ובפרט עמ' רכד ואילך.

הכי גרסי: השותפין, והאפיטרופסין והאריסין, אבל אומנים לא קתני, ואילו בפירוש המיוחס לרגמ"ה, בשני הנוסחים, נמצאת המילה ופירושה. וכבר העיר על כך המהדיר בדפוס וילנה. וזו הוכחה כבדת משקל לשלילת הפירוש מרגמ"ה.

פרק שני

ספרייתם של חכמי אשכנז וצרפת בני המאות הי"א-הי"ב

א

המבקש לעמוד על דרגת המצב התרבותי של יהדות אשכנז¹ במאה הי"א, חייב להסתכל בשני דברים: (א) בהיקפה המלא, והמדוקדק ככל האפשר, של היצירה הספרותית המקורית שנוצרה שם בתקופה ההיא – ודבר זה קל יותר להיעשות משניתן בידינו ספרו המצויין של א' גרוסמן,² הכולל רובר-כולו של חומר זה; (ב) ברשימה המלאה – על פי מצב ידיעותינו כיום – של הספרים שהיו ברשותם של חכמים קדמונים אלה ועמדו בפועל לעיונם.³ הוזה אומר: התשתית הספרותית ששימשה אבן פינה למפעלם היוצר, אשר ממנה למדו ועמה התעמתו. חקירה שכזו טרם נעשתה, ככל הנראה, וגם אי אפשר לה שתיעשה בבת אחת, אלא מתוך יגיעה מתמדת של תיקונים והשלמות. אף על פי כן כדאי הדבר, ואנו עתידים להפיק מן החקירה תוצאות מגוונות לכמה צדדים. העדויות שיובאו להלן משקפות, בעיקרן, את המצב מאמצע המאה הי"א ואילך, בגלל מיעוט המקורות מן המחצית הראשונה של המאה ההיא, אך אין כל קושי להניח כי ספרים שנמצאו באשכנז סמוך לאמצע המאה היו ידועים שם גם קודם להזכרתם הראשונה. השתמשתי גם בחומר ממקורות צרפתיים, כי למרות הבדלים היסטוריים ותרבותיים שנתקיימו בין שני מרכזים יהודיים אלו בימי הביניים – והם אינם מועטים ואינם מעוטי חשיבות – הרי יסודות התרבות ומאגרי הידע משותפים היו לשניהם. הרשימה המצטיירת מן הדברים

1 פרק זה עוסק בתרבות העברית בלבד. שאלת פתיחותם אל תרבות החברה הסובבת חורגת מגבולות הדיון. פרק זה אינו עוסק בהשוואות אל יהדות ספרד, וממילא אין שום מסקנה מתבקשת ממנו בכיוון זה. בספרד היו פני הדברים שונים לחלוטין, ולבירורם דרוש מחקר מפורט בפני עצמו.

2 חכמי אשכנז הראשונים, ירושלים תשמ"א.

3 מובן מאליו כי לא כל הספרים הרשומים כאן עמדו כל העת לרשות כל החכמים שם, וספרייה מרכזית טרם נתקיימה בימים ההם; מקצת הספרים הועתקו במספר עותקים מצומצם ועמדו לרשותם של חכמים מועטים בלבד ולפרק זמן מצומצם. הפרק עוסק בחכמי אשכנז במאות הז'ן כביחידה תרבותית סגורה, בגלל הקשרים ההדדיים ההדוקים שביניהם בעת ההיא ותפוצתם הרבה של קובצי ליקוטים פרטיים שעשו לעצמם חכמים מתוך הספרים שנודמנו לידם ועל פי חליפת המכתבים הפנימית ביניהם.